

The Project «EUMATHIOS PHILOKALES : Promotion of selected Middle Byzantine monuments of Crete and Cyprus with innovative methods», was completed between the years 2011-2014, within the framework of the Cross-border Cooperation Programme “Greece-Cyprus 2007-2013”. The total approved budget reached 1.095.000,00 €, 80% of which was funded by the European Regional Development Fund, while 20% came from national fund.

The 28th Ephorate of Byzantine Antiquities, Regional Service of the Hellenic Ministry of Culture and Sports, was the Lead Partner of the Project. With a budget of 491.500 €, two churches from the Prefecture of Rethymno, Agios Eutychios in Chromonastiri, Rethymno and Panagia in Patsos, Amari were excavated, restored and consolidated and their frescoes were conserved.

Partner 2 of the Project was the Department of Antiquities, of the Cypriot Ministry of Communications and Works. A fund amounting to 584.00 €, was spent on the restoration and promotion of two Middle-Byzantine cypriot monuments: Agia Marina in Kandou and Panagia Kofinou.

Παναγία στην Πατσώ, άποψη του ναού πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών

Panagia in Patsos, view of the church before and during restoration

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

Διεύθυνση έργου

Μιχάλης Ανδριανάκης - Αρχαιολόγος, Διευθυντής επί τιμή του ΥΠ.Π.Ο.Α.
Αναστασία Τζιγκουνάκη - Αρχαιολόγος, Διευθύντρια της ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α -
Αναπληρώτρια Διευθύντρια της 28ης ΕΒ.Α.

Μελέτες έργων

Μιχάλης Ανδριανάκης, Κώστας Γιαπισσόγλου, Βάλια Αγγελάκη – Αρχαιολόγοι
Σωτήρης Παναγόπουλος, Φωτεινή Κουγλέρη – Αρχιτέκτονες Μηχανικοί
Μαρίτα Βασιλάκη – Πολιτικός Μηχανικός
Παγόνα Γιαμπουδάκη, Γεωργία Κορδατζάκη, Κλαίρη Μαραγκάκη – Σχεδιάστριες
Μιχάλης Τρουλλινός – Προϊστάμενος Τμήματος Συντήρησης 28ης Ε.Β.Α.

Υπεύθυνοι έργου

Υπεύθυνος έργου: Μιχάλης Τρουλλινός – Προϊστάμενος Τμήματος Συντήρησης 28ης Ε.Β.Α.
Οικονομικός Υπεύθυνος: Στεφάνια Ασουμανάκη – Λογίστρια
Υπεύθυνος επικοινωνίας: Νικολέττα Πύρρου – Αρχαιολόγος

Ομάδα επίβλεψης

Πετρούλα Βαρθαλίτου, Κώστας Γιαπισσόγλου, Βάλια Αγγελάκη – Αρχαιολόγοι
Φωτεινή Κουγλέρη – Αρχιτέκτων Μηχανικός
Κατερίνα Σταμάτη - Πολιτικός Μηχανικός
Μιχάλης Τρουλλινός – Συντηρητές

Εργοδηγοί

Εμμανουήλ Νίνος, Θεμιστοκλής Κυδωνάκης

Κείμενα - Επιμέλεια φυλλαδίου

Κώστας Γιαπισσόγλου, Βάλια Αγγελάκη

Αγγλική μετάφραση

Νικολέττα Πύρρου

Φωτογραφίες

Αρχείο 28ης Ε.Β.Α. / Αντώνης Χριστοφοράκης

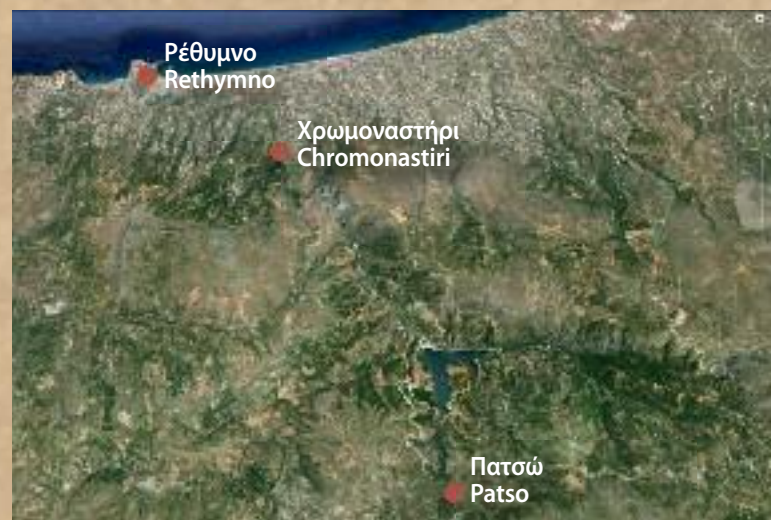
Σχεδίαση εντύπων - Εκτύπωση

Τυποκρέτα - Γραφικές Τέχνες, info@kazanakis.gr

28^η Ε.Β.Α.

Αρκαδίου 214, 74100 Ρέθυμνο

Τηλ. 28310 58842, 28310 23653, E-mail: 28eba@culture.gr

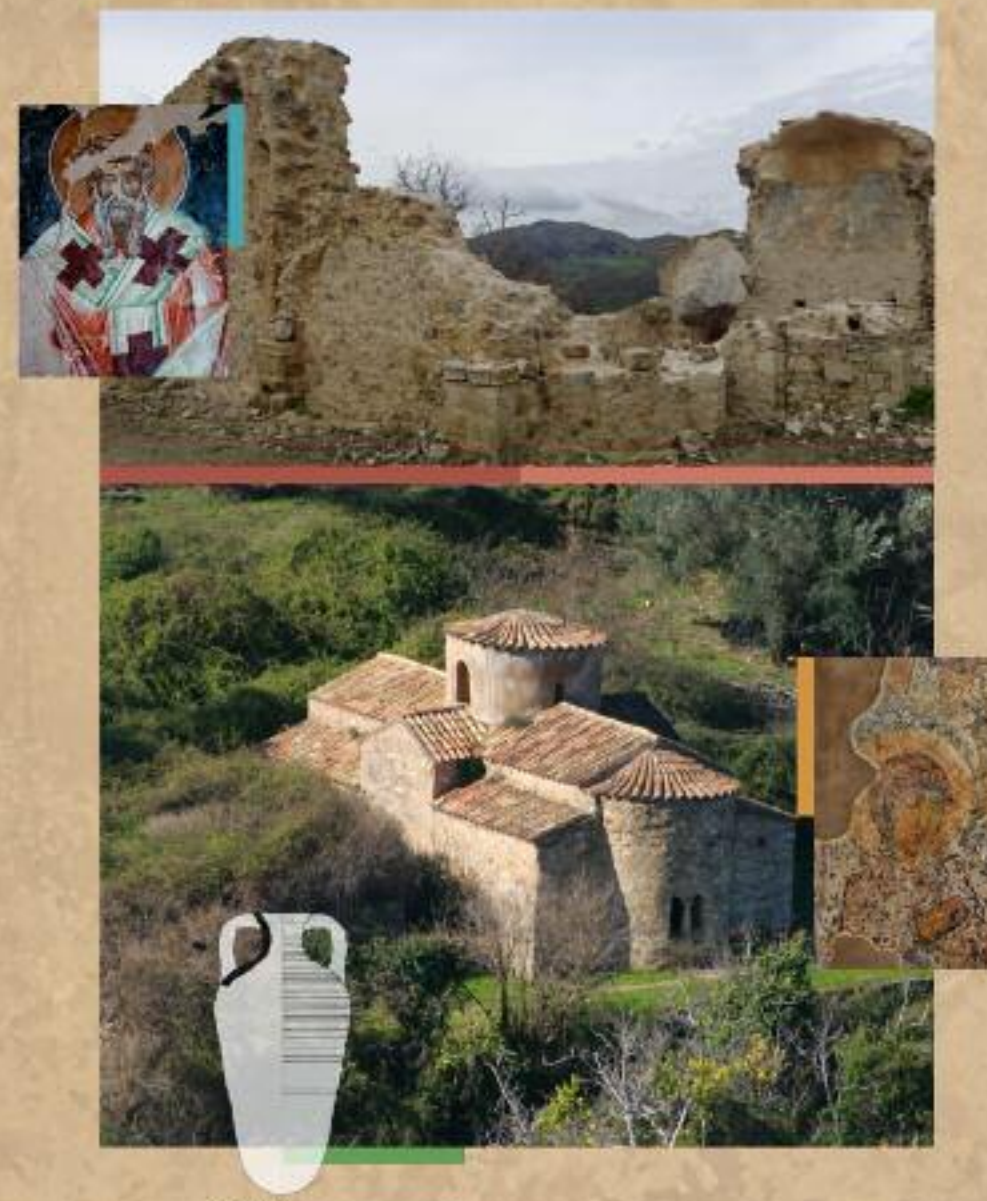

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού / 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Ministry of Culture and Sports / 28th Ephorate of Byzantine Antiquities

Πρόγραμμα Διασυνοριακής Συνεργασίας "Ελλάδα Κύπρος 2007 - 2013"
«ΕΥΜΑΘΙΟΣ ΦΙΛΟΚΑΛΗΣ: Αποκατάσταση επιλεγμένων
μεσοβυζαντινών μνημείων Κρήτης – Κύπρου με καινοτόμες μεθόδους»

Αποκατάσταση και συντήρηση ναού Αγίου Ευτυχίου στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου / Στερέωση και συντήρηση ναού Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου

Cross-border Cooperation Programme “Greece-Cyprus 2007-2013”
«EUMATHIOS PHILOKALES, Promotion of selected Middle Byzantine
monuments of Crete and Cyprus with innovative methods»

Restoration and Conservation of the church of Agios Eutychios
in Chromonastiri, Rethymno / Consolidation and Conservation
of the Church of the Virgin in Patsos, Amari

Ρέθυμνο / Rethymnon 2014

Το έργο «ΕΥΜΑΘΙΟΣ ΦΙΛΟΚΑΛΗΣ : Ανάδειξη επιλεγμένων μεσοβυζαντινών μνημείων Κρήτης Κύπρου με καινοτόμες μεθόδους», υλοποιήθηκε μεταξύ των ετών 2011-2014, στο πλαίσιο του Προγράμματος Διασυνοριακής Συνεργασίας "Ελλάδα - Κύπρος 2007-2013". Ο εγκεκριμένος προϋπολογισμός του έργου ήταν 1.095.000,00 €, και συγχρηματοδοτήθηκε κατά 80% από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΤΠΑ) και κατά 20% από εθνικούς πόρους της Ελλάδας και της Κύπρου.

Επικεφαλής εταίρος ήταν η 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Περιφερειακή Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Στο έργο εντάχθηκαν δύο μνημεία αρμοδιότητάς της, από την Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου: ο Άγιος Ευτύχιος στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου και η Παναγία στην Πατσώ Αμαρίου.

Ο εγκεκριμένος προϋπολογισμός για τους Έλληνες εταίρους ανέρχεται στις 491.500 ευρώ, και αφορούσε στην ανασκαφική διερεύνηση και στην αποκατάσταση των δύο μνημείων, τη στερέωση και συντήρηση του τοιχογραφικού τους διακόσμου και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου τους.

Άγιος Ευτύχιος
στο Χρωμοναστήρι,
άποψη του ναού πριν
και μετά τις εργασίες

Agios Eutychios in
Chromonastiri,
view of the church
before and after
restoration

Δεύτερος εταίρος ήταν το Τμήμα Αρχαιοτήτων, του Κυπριακού Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων, που με εγκεκριμένο προϋπολογισμό 584.000,00 € εκτέλεσε αντίστοιχες εργασίες σε δύο κυπριακά μνημεία: την Αγία Μαρίνα στο Καντού και την Παναγία στην Κοφίνου.

Ναός Αγίου Ευτυχίου στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου

Ο οικισμός Χρωμοναστήρι βρίσκεται σε απόσταση 10 χλμ. νότια της πόλης του Ρεθύμνου. Αποτελεί έναν από τους πιο ενδιαφέροντες οικισμούς του Νομού εξαιτίας του αρχιτεκτονικού του πλούτου και για το λόγο αυτό κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο στο σύνολό του. Βόρεια του οικισμού, στη δυτική πλευρά ρεματιάς, βρίσκεται ο μικρός οικισμός «του Περδίκη το Μετόχι». Στο νότιο άκρο του έρημου μετοχίου υψώνεται ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ευτυχίου. Μοναδική γνωστή γραπτή μαρτυρία αποτελεί αναφορά στο την απογραφή των ορθόδοξων εκκλησιών του διαμερίσματος του Ρεθύμνου, το έτος 1637. Οι πρώτες εργασίες αποκατάστασης στο ναό πραγματοποιήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά τα έτη 1964-65. Την δεκαετία του 1970 έγιναν εκ νέου από τη 13η ΕΒΑ, στερεωτικές εργασίες και αρμολογήθηκε εξωτερικά ο ναός, εκτός του τρούλου, ο οποίος επιχρίστηκε.

Με την έναρξη του έργου «ΕΥΜΑΘΙΟΣ ΦΙΛΟΚΑΛΗΣ» πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο ναό εσωτερικά, αλλά και εξωτερικά, στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του. Η έρευνα αυτή έδωσε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα για την χρήση του χώρου σε παλαιότερες του ναού εποχές, αλλά και για την οικοδομική ιστορία του ίδιου του μνημείου.

Με βάση την λιγοστή κεραμική που ανευρέθηκε, διαπιστώθηκε ότι ο χώρος είχε χρήση ήδη από τον 3ο αι. μ.Χ. Το πρώτο επιβεβαιωμένο όμως κτίσμα φαίνεται ότι ανάγεται στη πρώτη βυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα στον ύστερο 6ο - πρώιμο 7ο αι. Πρόκειται για κτίσμα ορθόγωνιας κάτοψης, με προσανατολισμό Α - Δ, χωρίς αψίδα.

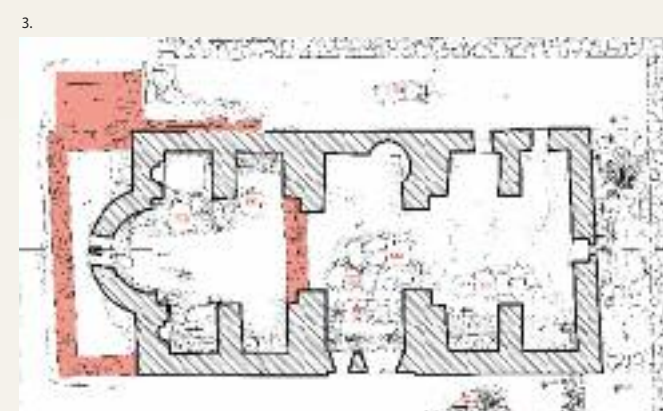
Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν ως θεμελίωση για το ναό του Αγίου Ευτυχίου. Ο ανατολικός τοίχος του ναού, με την αψίδα του ιερού, κατασκευάστηκε σε απόσταση 1,5 μ. δυτικότερα του ανατολικού τοίχου του παλαιού κτηρίου. Ο ναός του Αγίου Ευτυχίου είναι δρομικός τρουλλίαιος, ορθόγωνιας κάτοψης και ιδιαίτερα επιμήκης. Τυπολογικά εντάσσεται σε μια σπάνια παραλλαγή του συνεπτυγμένου οκτάστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού.

Ο ναός φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο μόνο στην κόγχη του ιερού. Στο τεταρτοσφαιρικό της αψίδας εικονίζεται η Δέηση και στον ημικύλινδρο, σε δυο ζώνες, μετωπικές μορφές ιεραρχών. Οι τοιχογραφίες, που έχουν χρονολογηθεί κατά το παρελθόν από τον καθηγητή Νικόλαο Δρανδάκη στον 11ο αιώνα, έχουν έντονα λαϊκά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικό της επαρχιακής τέχνης αυτής της περιόδου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αποσπασματικά σωζόμενο βοτσαλωτό δάπεδο του ναού και οι τοξωτές κόγχες του ανατολικού τοίχου, που φέρουν στο επίχρισμα τους γραπτό διάκοσμο, που μιμείται σειρές λαξευτών λίθων και πλίνθων.

Την οθωμανική περίοδο ο ναός άλλαξε χρήση και μετατράπηκε σε κατοικία του μετοχίου.

Κατά την περίοδο αυτή ανακατασκευάστηκε η όψη της βόρειας κεραίας του ναού και δημιουργήθηκε η σημερινή είσοδος. Στην ΝΔ γωνία της κεντρικής κεραίας του ναού στο πάχος των τοίχων κατασκευάστηκε φούρνος, ενώ στο χώρο του ΒΑ διαμερίσματος δεξαμενή μικρών διαστάσεων. Οι επιμβάσεις αυτές φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκαν, με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του θυρώματος, τον 18ο αιώνα. Τον 20ο αι. ο ναός επανήλθε στην αρχική του λειτουργία.

Οι εργασίες που υλοποιήθηκαν κατά τα έτη 2011-2013, στο πλαίσιο του έργου ΕΥΜΑΘΙΟΣ ΦΙΛΟΚΑΛΗΣ, αφορούσαν στην αποκατάσταση του ναού και την διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του: στερέωση τοιχοποιιών, εφαρμογή ενεμάτων, τοποθέτηση ανοξείδωτων ελκυστήρων, ανακατασκευή φθαρμένων επιχρισμάτων, ανακεράμωση, κατασκευή δαπέδου από κουρασάνι, συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου και τοποθέτηση ξύλινων κουφωμάτων. Περιμετρικά του ναού πραγματοποιήθηκε αποστραγγιστικό έργο, ενώ στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του κατασκευάστηκε πλακόστρωτο από ακανόνιστους λίθους. Τέλος ο ναός ηλεκτροδοτήθηκε και τοποθετήθηκαν φωτιστικά σώματα, εσωτερικά και εξωτερικά.

1. Βόρεια όψη του ναού πριν και μετά τις εργασίες
North view of the church before and after restoration

2. Το εσωτερικό του ναού
The interior of the church

3. Ανασκαφική κάτοψη. Με κόκκινο χρώμα δηλώνεται το παλαιότερο κτήριο
Excavation ground plan. Red color marks the earlier building

4. Οι ιεράρχες Βλάσιος, Ελευθέριος και αδιάνωστος από την αψίδα του ναού
Saints Blasios, Eleutherios and an unidentified bishop from the apse

5. Αμφορέας που χρησιμοποιήθηκε ως αντηχείο στο ΝΔ σφαιρικό τρίγωνο (10ος - πρώιμος 11ος αι.)
Amphora used as resonator in the SW pendentive 10th- early 11th c.)

The church of Agios Eutychios in Chromonastiri, Rethymno

The monument lies in the deserted settlement Perdiki Metochi, to the north of the village of Chromonastiri, 10 km from Rethymno. The church was built on the site of an earlier building of uncertain use, dated to the late 6th - early 7th century A.D., on the basis of pottery finds. Typologically, the church belongs to a rare variation of the compressed eight-style cross-in-square church with dome. The building, in its current form, was probably constructed in the 11th century. To the same period is dated the remaining mural decoration in the apse, which is typical of the current provincial byzantine painting. During the Ottoman Occupation, in the 18th century, the church was converted to a residence.

Ναός Γέννησης της Παναγίας στην Πατώ Αμαρίου

Ο οικισμός βρίσκεται σε απόσταση περίπου 30 χλμ. ΝΑ της πόλης του Ρεθύμνου. Η ευρύτερη περιοχή έχει έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, καθώς στο φαράγγι της Πατούς υπάρχει ιερό που στα ιστορικά χρόνια ήταν αφιερωμένο στον Κραναίο Ερμή, ενώ λατρευτική χρήση του μαρτυρείται από πολύ νωρίτερα, ήδη από το τέλος της εποχής του Χαλκού (περίπου 1200 π.Χ.), σε πιθανή σύνδεση με γονιμική θεότητα.

Στις ΒΔ παρυφές του οικισμού βρίσκεται ο ναός της Γέννησης της Παναγίας, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του Ρεθύμνου. Παρότι σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση, καθώς όλη η ανωδομή του έχει καταρρεύσει σε άγνωστη εποχή, εντυπωσιάζει μέχρι και σήμερα με το μέγεθός του και τον πλούτο του γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου του. Πρόκειται για κτίσμα μεγάλων διαστάσεων, το οποίο διαφοροποιείται από τα μικρά μονόχωρα εκκλησάκια που επιχωριάζουν στην ύπαιθρο της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία (1211-1669). Ο ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Δυτικά αναπτύσσεται ισοπλατής του ναού νάρθηκας και ανατολικά απολήγει σε τρεις αψίδες, από τις οποίες η κεντρική είναι ορθογωνική εσωτερικά με σύνθρονο και πολυγωνική εξωτερικά. Τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονταν με φουρνικά.

Κούπα, 18ος αιώνας
Bowl, 18th century

Η ιστορία του μνημείου μας είναι σχετικά άγνωστη. Συνδέθηκε από νωρίς με την οικογένεια Καλλέργη, η οποία κατείχε εκτεταμένα φέουδα στη δυτική Κρήτη την εποχή της Βενετοκρατίας. Το 1357 αναφέρεται η παρουσία ορθόδοξου επισκόπου στην Πατώ, γεγονός που έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι ο ναός ήταν επισκοπικός. Σε διαθήκες ωστόσο του 17ου αιώνα αναφέρεται στον οικισμό η Μονή της Ευλογημένης Παναγίας της Πατσιανής.

Παλαιότερα είχε υποστηριχθεί ότι ο ναός, στη σημερινή του μορφή, ήταν μετασκευή ενός μεσοβυζαντινού ναού (11ου - 12ου αι.). Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος, ωστόσο, κατέδειξαν ότι η αρχική και κύρια κατασκευαστική φάση του ναού εντοπίζεται στις αρχές του 14ου αιώνα. Την εποχή αυτή το δάπεδο του ναού ήταν περίπου 0,40 μ. χαμηλότερα από το υφιστάμενο. Τον τρούλο στήριζαν οι τέσσερις μεγάλοι πεσσοί από λαξευτό πωρόλιθο με τετράγωνη επεξεργασμένη βάση. Λίγο μετά την ίδρυσή του ο ναός τοιχογραφήθηκε. Τον 16ο αιώνα πραγματοποιήθηκε μια εκτεταμένη ανακαίνιση, οπότε κατασκευάστηκε το σημερινό δάπεδο από τετράγωνες πλάκες πωρόλιθου, τοποθετημένες διαγώνια. Το νέο αυτό δάπεδο κάλυψε τμήμα του τοιχογραφικού διακόσμου, των πεσών και του συνθρόνου.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα και αποτελεί έργο ενός πολύ ικανού συνεργείου, που συνδέεται με τις σύγχρονες τάσεις της παλαιολόγιας τέχνης. Μεγάλο μέρος του αποτοιχίσθηκε κατά τη δεκαετία του 1970, και εκτίθετο

στη Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης στο Ηράκλειο έως το 2011, οπότε οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες επέστρεψαν στο Ρέθυμνο και συντηρήθηκαν προκειμένου να εκτεθούν στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης. Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιλάμβανε σκηνές από το Χριστολογικό και το θεομητορικό κύκλο, το βίο του Αγίου Νικολάου, καθώς και μεμονωμένες μορφές όρθιων μετωπικών αγίων.

Στο πλαίσιο του έργου ΕΥΜΑΘΙΟΣ ΦΙΛΟΚΑΛΗΣ πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο εργασίες στερέωσης με γνώμονα τη διάσωση και διατήρηση των υπαρχόντων ερειπίων χωρίς εκτεταμένες ανακατασκευές, ειδικά τμημάτων που δε γνωρίζουμε επακριβώς τη μορφή τους. Έγινε άρση της ετοιμορροπίας των σωζόμενων τοίχων του ναού με λιθοσυρραφές ρωγμών, τμηματικές συμπληρώσεις, ενέματα, αρμολογήματα, καθαίρεση και αποκατάσταση σαθρών κονιαμάτων. Ακολούθησαν εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποχρωματώσεις στον περιβάλλοντα χώρο, προκειμένου να αποκατασταθούν τα αυθεντικά επίπεδα και να αναδειχθεί ο ναός. Παράλληλα κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος στη νότια και χαμηλό πεζούλι στη βόρεια πλευρά, για την οριοθέτηση του περιβάλλοντα χώρου. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα για τη διε-

1. Αποψη του ναού πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών
View of the church before and during restoration

2. Κάτοψη του ναού
Ground plan of the church

3. Ο Χριστός από την Ανάληψη (αποτοιχισμένη τοιχογραφία)
Christ from the representation of the Ascension (detached wall-painting)

4. Κατά τη διάρκεια της συντήρησης των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών
Conservation of the detached frescoes

ρεύνηση των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων και εκπονήθηκε μελέτη για την κατασκευή στεγάστρου. Τέλος έγινε συντήρηση στις τοιχογραφίες του ναού, τόσο στις αποτοιχισμένες, όσο και σε αυτές που σώζονται κατά χώραν.

The church of Panagia in Patsos, Amari

The church of Panagia (the Holy Virgin) in Patsos, Amari is one of the most important monuments of Rethymno. It has been linked to the famous local noble family Callergi, and despite its ruinous condition, its large scale, as well as the rich sculptural and mural decoration, still impress the viewer. Its architectural type, a cross-in-square domed church, is rather unusual, as the great majority of churches built in the Cretan countryside during the Venetian Rule, is of a simple single - naved plan. The church was thought to have a middle - byzantine building phase (11th- 12th c.), the excavation though proved it to be constructed in the 14th century. The frescoes, executed by a very skilled artistic atelier, reflect the current trends of the palaiologean painting, and date from the first quarter of the 14th century. Extended restoration works were carried out by the Archaeological Service in the 1970s, when the greatest part of the surviving frescoes were detached, and exhibited in St. Catherine's Collection in Herakleion.